

Н.С.Амиржанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

ФИЛОЛОГ СТУДЕНТТЕРГЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЛИНГВОӘДСНАМАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ОҚЫТУ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Фонологиялық ойлауды дамыту – орфографиялық және орфоэпиялық білімдер жүйесіне қатысты теориялық еңбектерді сараптап отырып, жеке жаттығулар ұйымдастыру болып табылады. Оқушы жастарға айтылуы бойынша жазылған сөйлемдерді жазба нормаға түсіріп немесе жазба сөзді ауызша тіл нормасына сай таңбалап жазу тапсырмаларын және аудиотаспа арқылы белгілі бір шығарманы тыңдапқызып, ондағы күрделі лексикалық бірліктерді жаздыру немесе аудиотаспа арқылы айтылған ауызша сөзді жазба тіл нормасына сай қолдануды үйрету керек. Себебі ауызша және жазба тіл формаларының өзіне тән белгілері болады.

Мақалада филолог студенттерді қазақ тілінің фонологиялық жүйесін лингвометодологиялық тұрғыдан оқыту негіздері қарастырылады. Сонымен қатар буынның фонетикалық-фонологиялық мәні және оны тілдің дыбыстық жүйесіндегі бірлік ретінде анықтау зерттеледі.

Тірек сөздер: фонология, инвариант, вариант, вариация.

Н.С.Амиржанова

научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
кандидат филологических наук

ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ФИЛОЛОГОВ ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА С ЛИНГВОМЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ.

Аннотация. Развитие фонологического мышления – организация индивидуальных упражнений с анализом теоретических работ, касающихся системы орфографических и орфоэпических знаний, следует научить записывать предложения по произношению в соответствии с нормой письменной речи или выполнять задания по маркировке письменного слова в соответствии с нормой устного языка и прослушивать определенное произведение посредством аудиозаписи, сложные лексические единицы или использовать устное слово, произнесенное посредством аудиозаписи, в соответствии с нормой письменного языка. Потому что устные и письменные языковые формы имеют свои характерные черты.

В статье рассматриваются основы обучения студентов филологов фонологической системе казахского языка с лингвометодологической точки зрения. А также исследуется фонетико-фонологическая сущность слога и определение его как единицы в звуковой системе языка.

Ключевые слова: фонология, инвариант, вариант, вариация.

N.S.Amirzhanova

Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidate of philological sciences

**THE BASES OF TEACHING STUDENTS PHILOLOGISTS THE
PHONOLOGICAL SYSTEM OF THE KAZAKH LANGUAGE FROM THE
LINGUO-METHODOLOGICAL POINT OF VIEW.**

Annotation. The development of phonological thinking is the organization of individual exercises with the analysis of theoretical works concerning the system of spelling and orthoepic knowledge. Students should be taught to write down pronunciation suggestions in accordance with the written language norm, or to perform tasks on marking a written word in accordance with the oral language norm, and to listen to a certain work through an audio recording, write out complex lexical units in it, or use an oral word spoken through an audio recording in accordance with the written language norm. Because oral and written language forms have their own characteristics.

The article considers the bases of teaching students philologists the phonological system of the Kazakh language from the linguo-methodological point of view; and the phonetic-phonological essence of the syllable and its definition as a unit in the sound system of the language are examined.

Keywords: phonology, invariant, variant, variation.

Қазіргі кезде филология факультетінде оқитын студенттерге қазақ тілінің фонологиялық жүйесін танымдық жолдар арқылы оқыту аса маңызды. Қазақ тілінің фонологиялық құрылымы толық әрі жан-жақты түсіндірілсе, оқушылардың мотивациясы мен танымдық қызығушылықпен әрекет жасау дағдылары дамып, оқушылардың пәнді зерттеуге деген қызығушылығы туып, білім сапасы мен сауаттылық дәрежесі едәуір артады деп ойлаймыз. Ал фонологиялық білімдер жүйесін жеке-дара тапсырмалар, ойындар, деңгейлік жағтығулар, тестер, дидактикалық материалдар, шығармашылыққа арналған тапсырмалар арқылы дамытуға болады.

Оқушы жастарға орфографиялық білімдер жүйесін қалыптастыруда ауызша және жазба сөз нормаларының арақатынасын; фонема – әріп – дыбыс арақатынасын; мазмұн межесі грамматикалық қатынасты, бірақ тұрпаты бір немесе бірнеше фонемамен танбаланағандарды; сөз ішінде іргелес келген дыбыстардың фонети-калық қоршауға тәуелсіз және тәуелді болатын шеп түрлерін айыра отырып, жазу тұрпатының негізгісін таңдай білу маңызды.

Фонологиялық ойлауды дамыту – орфографиялық және орфоэпиялық білімдер жүйесіне қатысты теориялық еңбектерді сараптай отырып, жеке жағтығулар ұйымдастыру болып табылады. Осы орайда ең алдымен ауызша сөз бен жазба сөздің айырмашылығына байланысты жағтығулар орындалуы тиіс. Оқушы жастарға айтылуы бойынша жазылған сөйлемдерді жазба нормаға түсіріп немесе жазба сөзді ауызша тіл нормасына сай таңбалап жазу тапсырмаларын және аудиотаспа арқылы белгілі бір шығарманы тыңдапқызып, ондағы күрделі лексикалық бірліктерді жаздыру немесе аудиотаспа арқылы айтылған ауызша сөзді жазба тіл нормасына сай қолдануды үйрету керек.

Себебі ауызша және жазба тіл формаларының өзіне тән белгілері болады. Бұл формалар күрделі бірлікте құрылады және әлеуметтік-тілдік тәжірибеде (қолданыста) бірдей мәнде жұмсалып, бірдей қызмет атқарады деп айтуға болады. Тілдік қарым-қатынас осы екі форманың күрделі тұтастығын білдіргенмен, олардың әрқайсысы жеке-дара күйінде көріне алады және жеке сипаты мен ерекшеліктері негізінде танылады. Ең алдымен, тілдің ауызша және жазбаша формалары арасындағы айырмашылықтар әрқайсысының өзіндік жеке материалды негізінің болуы арқылы, тұрмыстық қолданыстағы ерекшеленген формалары арқылы көрініс табады. Ауызша тілдің материалды негізі – бұл ауада таралатын дыбыстық толқындар, ал жазба тілдің материалдық негізін кез келген тәсілмен жазылған контрастық фондағы әріптер құрайды (баяу, жарық, т.б.). Осы теориялық негізге байланысты мынадай жағтығуды ұсынуға болады. Мына өлең жолын орфоэпиялық норма бойынша таңбалаңыз.

Үлгі: еш сенім жоқ – ешсенім жоқ, қорғанышсыз – қорғанышысыз, саябырланбау – саябырламбау, қан-майдан – қаммайдан, сөзім - сөзүм т.б.

*Айттым сәлем, қаламқас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.
Сенен артық жасан тұмас,
Туса тұар – артылмас.
Бір өзіңнен басқаға,
Бінтықтығым айтылмас.
Сізде сымбат, бізде ықылас,
Осы сөзім бәрі рас,
Сіздей жардың жасалғанда
Қызығынан жасан тоймас.*

Абай

Әріп – фонема – дыбыс тәрізді тілдік бірліктер бір-бірімен байланыста өмір сүреді. Бірақ олардың айырмашылықтары да жоқ емес. Сөздің өмір сүру форма-сы дыбыс болғандықтан, үндемей ойлау, оқу, жазудың өзі де дыбыстарды іштей айтумен байланысты. Ал әріп – сол дыбысқа берілген шартты таңба. Бір ғана дыбысты әртүрлі халықтың таңбалары арқылы түрліше өрнектеуге болады. Мысалы: **п, н, ң** т.б. дыбысты айтамыз және естиміз, ал әріпті жазамыз және көреміз. А.Байтұрсынұлы еңбегінде: «Дыбыс таңбасын қаріп деп атаймыз. Дыбыс пен қаріп екеуі екі басқа нәрсе. Біріне-біріне қатыстырып, шатыстырмасқа тиіс. Дыбыс – естілетін, көзге көрінбейтін нәрсе, қаріп көрінетін, естілмейтін нәрсе», – деп дыбыс пен әріптің айырмасын нақтылап түсіндірген болатын [1]. Дыбыс пен әріп бір нысанның екі түрлі қыры болғанмен, бірінен алшақтайтын тұстары да жиі кездеседі. Әріп кейде жеке дыбысқа сәйкес келсе (мәселен, о, ө, ұ, ү), кейде бір әріп (ё, ю, я) бірнеше дыбыстың қосындысын (йуу, йүү, йа) таңбалайды. Ал кейбір әріптердің (ь, ъ) дыбыстық мәні жоқ. Сонымен, әріп шартты таңбалар тізбегі емес, сол тілдің дыбыстық құрамын танытағын белгілер жүйесі екенін түсіндіру аса маңызды. Жалпы әріп пен дыбыстың бір-біріне сәйкес келе бермейтіндіктен сөздің жазылуы мен айтылуының арасында қиындықтар келтіреді. Мысалы: бала, ана, жер, азамат, қара, қызыл, кел, т.б. сөздердің жазылуы мен айтылуында соншалықты үлкен айырмашылық жоқ. Ал оқы, жанба, Нарынқол, басшы, Досжан, т.б. деген сөздер айтуда оқу, жамба, Нарынғол, башшы, Дошшан түрінде өзгеріп айтылады. Бірақ жазудың өзіндік жүйесі, нормасы болғандықтан, жазуда негізгі дыбыстық ренк қана қағаз бетіне түсіріледі.

Жоғарыдағы мысалдардағы [н], [ж], [с] фонемалары іргелес дыбыстардың әсерінен өзгеріске ұшырап, [м], [ш], [ш] түрінде естіледі. Бірақ жазуда вариант емес, инвариант фонема таңбаланады. Ал инвариант фонема дегеніміз – дыбыс арқылы айтылатын, әріп арқылы жазылатын, тілдің парадигмалық жүйесіндегі дыбыстың негізгі реңкі. Осы негізгі реңкті оқушы жастар дұрыс танып, оны қағаз бетіне түсіре білуі тиіс. Осындай мәселеге байланысты профессор Зейнеп Мүсілімқызы Базарбаева адамдар ақиқат дүниенің санадағы психикалық образдары арқылы өзінің қабылдауын реттеп, жүйелеп отырады. Фонологиялық жүйені фонологиялық електен өткізіп, бір фонеманың негізгі ерекшелігі, дыбыстардың үлгілері, көріністері санада реттеліп сақталады. Ал жүйеленген, реттелген санадағы ақпарат тілдік таңбалар арқылы вербалданады да, тілдік санаға айналады, ой елегінен өтіп, санада қорытындылай келе білімге айналады. Ал тілдік тұлға басқа бір тілдің сөздерін естігенде, тілдік сана өз фонологиялық қорына сүйенумен шектеліп, көптеген қателіктерге, олқылықтарға бой ұрдырады дейді. Ғалымның пікіріндегі интерференциялық қателіктерді жібермеу үшін, оларды алдын ала болжап, реттеп, тілдің дыбыс ерекшеліктерін сақтап, тіл үйретуде белгілі бір тілдің артикуляциялық базасын дұрыс меңгерту керек. Шындығында да, кез келген тілді үйреткенде тілдік тұлғаға сол тілдің фонологиялық жүйесін, заңдылығымен қатар, оның санасына фонологиялық білімдерді орнықтыру және де тілдің акустика-артикуляциялық базасының жүйесін меңгерту басты мақсат болуы керек. Яғни білімалушы тілдің, фонетиканың өзіндік жүйесі бар ғылым екенін түсінуі тиіс. Сонда ғана тілдік тұлға қазақ тілінің айтылым және жазылым нормаларын толық меңгеріп шыға алады. Ғалым фонема жалта сақталып, сөзде фонема реңктері көрінеді. Олар мағына мен мазмұнға қызмет етеді дейді.

Жалпы сөз мағынасын айыру үшін дауыстының, ең жоқ дегенде, өзге дауыстылардан біреу болса да айырым белгісі болуы шарт. Қазақ тіліндегі дауыстылар:

1) [жуан [а, о, ұ, ы] – жінішке [ә], [е], [ө], [ү], [і];

2) езулік [а, ә, ы, і] – еріндік [о, ө, ұ, ү];

3) ашық [а], [ә], [о], [ө] – қысаң [ы], [і], [ү], [ү] түрінде оппозициялық үш топқа бөлінеді.

Көрсетіліп өткен арақатынас жүйесін оқушы жастар дұрыс меңгеру үшін әртүрлі жағтығуларды да ұйымдастыруға болады. Мысалы, *тыс, тіс; бас, тас* сөздерінің дыбыс құрамын анықтап, сөз мағынасын айыруға қызмет етіп тұрған фонемаларды жаздыртып, оларға талдау жасауды үйрету шарт. Мысалы, *тас – бас* сөздеріндегі <т> және <б> фонемасы мағына айырып тұр. Бұл фонемалардың ортақ және айырым белгілері бар. Сондықтан олар жеке-жеке фонема болып та-былады. Ортақ белгісі екеуі де – дауыссыз (естілімі), жасалым тәсілі жағынан – тоғысыңқы болса, айырым белгісі: т – қаған, б – ұяң; жасалым орны жағынан б – фонемасы – еріндік, т – фонемасы тіл ұшы болып табылады. Сонымен бірге мына-дай жағтығу-тапсырма түрін ұсынуға болады: *Дауысты дыбыстарға олардың айырым белгілеріне қарай талдау жасау.*

Үлгі. Айырым белгісі бойынша: 1) жасалымы (артикуляциясы) 2) айтылымы (акустикасы), 3) естілімі (перцепциясы)

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.

Көкірегі сезімді, тілі орамды,

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

Абай

Сонымен қатар оқушы жастарға белгілі бір мәтінді беріп, одан орфоэпиялық нормада

ерін үндестігімен келетін сөздерді жаздыртып, кейін сол сөздердің орфографиялық нормасын белгілеуді сұрау керек, сондай-ақ белгілі бір сөздерді орфоэпиялық норма бойынша таңбалаған түрін ұсынып, оқушыдан сол сөздердің орфографиялық норма бойынша таңбалануын талап етуге болады (мысалы, *бүгін – бүгін, қақпан құру – қақпан құру, бұдыр – бұдур, құбылыс – құбұлс, бұйығысу – бүйүгүсу* т.б.).

Оқушы жастардың фонологиялық ойлау жүйесін дамытуға арналатын жағтығу түрі – фонемалардың айырым белгілерін айқындау және фонемалардың дыбыстық парадигмасын құрайтын бірліктердің инвариант, вариант, вариация деңгейін меңгеру болып табылады.

Белгілі бір тілдің дыбыстық қорын айқындау үшін ең алдымен сол тілдің фонологиялық жүйесіндегі фонемалардың инвентарін, яғни тірек базасын айқындау негізгі шарттың бірі екені белгілі. Қазақ тілінде 9 дауысты, 19 дауыссыз тірек инвентарі бар. Бұл теориялық тұжырым А.Байтұрсынұлы зерттеулерінен басталып, қазіргі кезде Ә.Жүнісбек, Н.Уәлиұлы, З.Базарбаева тәрізді ғалымдардың еңбектерінде де дәлелденіп отыр. Аталған 9 дауысты және 19 дауыссыз тірек база бір-бірімен артикуляция-акустикалық жағынан сәйкес келе бермейді. Сонымен қатар оқушы жастарға фонема тілдік ұжымның санасында қалыптасқан дыбыстың образ екенін түсіндіре отырып, фонема дыбыс арқылы өмір сүретінін, ал дыбыс белгілі бір фонемалардың заттың манифестациясы болатынын айқын түсіндірілуі тиіс.

Орфографияның, орфоэпиялық нормалардың тілдік базасы мен теориялық базасы болады. Тілдік базасы – сөздің халық тіліндегі дыбысталу жүйесі: *бас, аяқ, қол, ағам, әлем, оқиға, уақиға* т.б. Орфоэпиялық норма тілдің конвенционалды сипатына тәуелді: тілдік ұжым [*бас*], [*тау*], [*бала*] деп дыбыстайды, бұларды басқаша дыбыстау мүмкін емес.

Әдетте парадигмадағы дыбыстық бірліктер (тілдік санада вертикал қатардағы виртуалды бірліктер) *а, ә, о, ө, ы, і, ұ, ү, е* және *б, п, т, д, қ, к, г, с, ш, з, ж; й, р, л, м, н, ұ, у* синтагмалық қатынасқа түскенде парадигмадағымен сәйкессе, кей тұста парадигмадағымен сәйкеспей, түрленіп кететін жағдайлары болады. Парадигмадағы дыбыстың санынан синтагмалық тізбекке түскендегі дыбыстың саны әлдеқайда көп болады. Фонема теориясы бойынша әр фонема-инварианттың дыбыс шоғыры болады. Ол шоғыр инварианттың синтагмалық қатынасқа түскендей әртүрлі дыбыстық қоршауына (позицияға) байланысты түзіледі. Мысалы, <а> фонема-инварианттың әлсіз позицияда [ж], [ш:], [с] түріндегі варианттары бар [2]. Осы теориялық негізге байланысты оқушы жастарға мынадай жағтығу түрлерін ұсынуға болады:

1. Дауыстыларға байланысты:

1) <а> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

2) <ә> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

3) <о> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

4) <ө> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

5) <е> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

6) <ы> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

7) <і> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

тіңіз, мысал келтіріңіз.

8) <ү> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

9) <у> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

Дауыссыздарға байланысты:

а) қатаң фонемалардың дыбыстық парадигмасы бойынша:

1) <т>, <ш>, <п>, <с>, <к> фонемаларының инвариант (өздік реңкін), вариант және вариациясын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

ә) ұяң фонемалардың дыбыстық парадигмасы бойынша:

<б>, <г>, <ғ>, <д>, <ж>, <з> фонемаларының инвариант (өздік реңкін), вариант және вариациясын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

б) үнді фонемалардың дыбыстық парадигмасы бойынша:

<й>, <л>, <м>, <н> фонемаларының инвариант (өздік реңкін), вариант түрленімін (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

Сонымен қатар әлді және әлсіз позициядағы төрт әуезді түрленім жүйесі бойынша мынадай жаптығу жұмысын да беруге болады: Сөздердің құрамындағы үнді фонемалардың дыбыс қорындағы әлді және әлсіз шеп түрленімінің төрт әуезді реңкін көрсетіңіз:

Үлгі:

[м] – [мақсат]

[м'] – [мі'н'д'ег']

[м°] – [мо°лш°ұл°]

[м°'] – [мүл°үк°']

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,

Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.

Жіңішке қара қасы сызып қойған,

Бір жаңа ұқсатамын туған айды.

Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,

Ақша жүз, ал-қызғыл бет тіл байлайды.

Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,

Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.

Абай

Қорыта келе, оқушы жастардың тілдің жазу танбасына ие болған мағыналық элементтерді саралай отырып, дыбыс тізбегінің фонемаға айналып, әріпке кодталу жүйесіне назар аудару арқылы қазақ тілінің айтылым және жазылым жүйесінің өзіндік «жүйе» екенін түсіну және оны іске асыра білуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: «Жібек жолы» баспасы, 2008. – 326 б.

[2] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. д-ры дисс: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 б.